

Чирко Б.В.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ДО ІСТОРІЇ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ТА ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ У КРИМУ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

Етнополітичні та етносоціальні процеси, які відбувалися в Криму на різних етапах його історії мають особливе значення для дослідження державної політики в етнічній сфері. В пропонованій публікації здійснюється спроба відтворити історію кримськотатарського народу, етнічних німців й менонітів в контексті політики радянської влади. З особливою увагою розглядаються форми і напрямки реалізації політики «коренізації», яка здійснювалася на підставі рішень XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 року). В Криму політика «коренізації» набула форми «татаризації». Як зазначало партійне керівництво країни державна політика в етнічній сфері має «інтернаціоналістський характер» та передбачає досягнення «розкріпачення націй» й «розв'язання національного питання». В той же час широко проголошувана «інтернаціоналістська політика» відверто розглядалася владою як найбільш вдалий «спосіб» залучення людей до процесу побудови соціалістичного суспільства. І це надавало національній політиці радянської влади підкреслено політизованого та заідеологізованого характеру. Проте, в ході її реалізації у 1920-х рр. мали місце і певні позитивні зрушення в забезпеченні запитів національних груп. Так, політика «татаризації» передбачала забезпечення національно-культурних, мовних та інших запитів не тільки кримськотатарського народу, але й представників інших етнічних груп, зокрема етнічних німців та менонітів. В Криму, як і в інших регіонах Радянського Союзу створювалася система національного адміністративно-територіального районування (кримськотатарські, німецькі та інші національні райони та сільські ради), формувалася розгалужена система національних навчальних закладів та культурно-просвітніх установ (шкіл, вузів, технікумів, музеїв та бібліотек). В подальшому, з остаточним утвердженням сталінського режиму державна політика щодо національних меншин зазнає кардинальних змін: «інтернаціоналізм» набуває форми тотальної денационалізації національних груп. Починаються репресії щодо «націоналістів» з середовища національних меншин, в тому числі і щодо представників кримськотатарського етносу. Тому, особливе місце в публікації приділяється репресивним акціям влади в умовах сталінського режиму. В центрі уваги автора проблеми репресованих народів Криму, які по суті мали характер геноциду по відношенню до кримськотатарського народу, етнічних німців та представників інших національних груп, які проживали на півострові. Автор відзначає, що кардинальні позитивні зміни в етнополітичних та етносоціальних процесах в Криму стали можливими тільки в умовах сучасного українського державотворення.

Ключові слова: кримськотатарський народ, етнічні німці, меноніти, державна етнополітика, радянська влада, політика коренізації, депортації, репресії, геноцид.

Постановка проблеми. Розглядаючи етнічну історію народів Криму важливо зосередити увагу на етнополітичних та етносоціальних процесах, які відбувалися в середовищі кримськотатарського народу, а також етнічних німців й менонітів. Важливо також показати драматизм подій, які мали місце в етнічній сфері в Криму протягом багатьох десятиріч років в контексті етнічної політики радянської влади. Проявами такої «етнічної політики» були терор, репресії, масові депортації кримських татар, етнічних німців, менонітів, представників інших етнічних груп, які проживали на півострові.

Треба підкреслити, що гармонізація міжетнічних стосунків, позитивні зрушення в етнічній сфері в Криму стали можливими лише за умов сучасного українського державотворення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначеним проблемам присвячені серйозні наукові розробки вітчизняних та закордонних дослідників. Серед них особливе місце займають праці В. Наулка, В. Євтуха, Н. Осташевої, О. Безносова, О. Коновалової, Л. Якубової, Г. Бекірової, О. Галенка, В. Возгрини, І. Гошуляка, В. Сергійчука, В. Яремчика, В. Горбуліна, дослідника

з Німеччини Альфреда Айсфельда. Серед таких праць помітно виділяються публікації відомого дослідника історії Криму та кримськотатарського етносу В. Чумака, зокрема його праця «Україна і Крим: спільність історичної долі», в якій автор вперше в українській історіографії розглядає проблему історичної спільності України і Криму з найдавніших до новітніх часів. В. Чумак спираючись на існуючі, в тому числі маловідомі джерела переконливо розвінчує певні міфи і стереотипи, що закріпилися в масовій свідомості та почасти побутують в науковій літературі щодо Криму як «исконно русскої території» тощо та підкреслює, що Крим завжди був невід'ємною складовою українських земель, а кримськотатарський народ є одним з корінних народів незалежної України. В той же час треба відзначити, що розглядувані проблеми є досить складними, можуть трактуватися по різному і тому вимагають подальшого наукового осмислення.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Як відомо, життєдіяльність етносів у величезній мірі залежить від політики державної влади, яка здійснюється в соціально-культурній, мовній та етнічній сферах. Особливу роль у формуванні такої політики відіграли рішення XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 року). Делегати з'їзду затвердили курс партії на запровадження політики коренізації. Здійснення політики коренізації, як офіційного курсу партії, покладалося на республіканські партійні організації. Основними напрямками політики коренізації визнавалися підготовка національних кадрів, утворення системи освіти з викладанням мовами етнічних груп, а також інші напрями державної політики в етнічній сфері. У 1920-х роках у Криму, як суб'єкту Російської Федерації, політика коренізації набула форми «татаризації».

Партійне керівництво заявляло, що державна політика в етнічній сфері має «інтернаціоналістичний» характер та передбачає досягнення «розкріпачення націй» й «розв'язання національного питання». Однак звернемо увагу на те, що зазначена широко проголошувана «інтернаціоналістична» політика розглядалася владою і як найбільш вдалий «спосіб» залучення людей до процесу побудови соціалістичного суспільства, звісно у сталінському розумінні його. І це надавало національній політиці радянської влади підкреслено політизованого та заідеологізованого характеру. Проте, в ході її реалізації у 1920-х роках мали місце і певні позитивні зрушення у забезпеченні запитів національних груп [8, с. 6]. Так,

наприклад стосовно кримськотатарського народу позитивним явищем було розширення ролі і значення кримськотатарської мови. Відкривалися школи з викладанням татарською мовою, педагогічні інститути, наукові заклади, бібліотеки та музеї, які здійснювали значну просвітницьку і наукову роботу по дослідженню культурно-мовних проблем кримськотатарського народу [9, с. 63]. Під час здійснення політики «татаризації» було утворено 6 татарських національних районів та 144 татарські національні сільські ради, а також 386 національних шкіл. Наприкінці 1930-х років національні адміністративно-територіальні одиниці, а також навчальні заклади були розформовані.

Зупинимось також на питанні стану німецьких колоній в Криму після 1917 року. Лютнева революція 1917 року не принесла радикальних змін в житті німецьких колоністів Криму, хоча дії «ліквідаційних» законів 1915 року, які здійснювалися владою Російської імперії, були припинені. Зазначимо, що застосування так званих «ліквідаційних» законів мало відверто антинімецький характер та передбачало конфіскацію земельних маєтків колоністів, заборону діяльності німецьких громадських організацій, закриття німецьких навчальних закладів, видання газет та іншої літератури німецькою мовою тощо. Частина мешканців німецьких колоній була депортована на схід Російської імперії.

Зазначимо також, що після буржуазної революції представники німецької інтелігенції брали участь в роботі нових органів влади та заявляли про підтримку курсу Тимчасового уряду. Після Жовтневої революції 1917 року більшість німецьких колоністів обрало тактику політичного нейтралітету. Хоча, в той же час частина колоністів брала участь в громадянській війні як на стороні «червоних» так і на стороні «білих»: німці-колоністи воювали у складі 1-го Катеринославського кавалерійського комуністичного полку у 1916 році, Першій конній армії Буденного у 1919 році, а також в денікінській та врангелівській арміях [1, с. 241].

Звертаємо увагу й на те, що під час окупації Криму німецькими військами (травень – листопад 1918 року) серед частини німецького населення виникла ідея відділення Криму від Росії та України. Підтримку у забезпеченні незалежності Криму вони сподівалися знайти у Німеччині. У лютому 1918 року пастор І. Вінклер розробив план утворення колонії Крим–Таврія під протекторатом Німеччини. До складу цієї колонії повинні були увійти населені пункти Ізмаїльського, Аккерманського, Бендерівського, Одеського,

Тираспільського та південної частини Ананьївського повітів Херсонської губернії. У травні 1918 року в Криму відбулася нарада німців-колоністів за участю міністра землеробства Німеччини Ліндеквіста. За пропозицією І. Вінклера до Криму треба переселити також всіх колоністів й з інших регіонів Росії. Спочатку уряд Німеччини висловив зацікавленість у реалізацію такого проєкту. Однак влітку 1918 року проєкт утворення колонії Крим – Таврія німецькою стороною було відхилено [1, с. 241].

У 1920-х роках практично все німецьке населення Криму (92%) проживало в сільській місцевості та традиційно займалося сільським господарством. Німецькі колонії Криму знаходилися в Сімферопольському, Джанкойському, Євпаторійському та Феодосійському районах. Станом на 1926 рік найбільш чисельними населеними пунктами, де проживали етнічні німці були колонії Олександрівка (Джанкойський район, 666 мешканців), Ашага-Джамін (Євпаторійський район, 402 мешканця), Бютень (Сімферопольський район, 414 мешканців), Грюненталь (Джанкойський район, 407 мешканців), Карасан (Сімферопольський район, 722 мешканця), Кроненталь (Сімферопольський район, 802 мешканця), Нойдорф (Феодосійський район, 412 мешканців), Нойзац (Сімферопольський район, 608 мешканців), Шпат (Сімферопольський район, 685 мешканців), Цюріхталь (Феодосійський район, 738 мешканців) [1, с. 242].

У 1920-х роках в рамках здійснення політики коренізації в Криму було майже 200 шкіл з викладанням німецькою мовою. Причому майже всі діти німецької національності 8–11 років відвідували школи. На середину 1920-х років в Кримському державному університеті навчалося 9 німецьких студентів, в технікумах навчалося 33 німця-колоніста. Більшість учнів німецької національності (понад 80%) навчалися німецькою мовою. В Криму діяло 11 німецьких клубів. Видавалася центральна німецька газета «Красний Крим», а також німецька газета «Молот та плуг». Наприкінці 1930-х років німецькі, як і інші національні навчальні заклади та культурно-просвітні установи були розформовані [1, с. 242].

Для усвідомлення етнополітичних та етносоціальних процесів важливо розглянути проблему депортованих народів Криму. Зазначимо, що вирішення проблем депортованих народів, зокрема, кримських татар та німців стало однією з головних характеристик етнополітичного розвитку сучасної України. Нагадаємо, що кримські татари

були примусово виселені зі своєї історичної батьківщини за постановою № 5859 СС Державного комітету оборони (ДКО) «Про кримських татар» від 11 травня 1944 року. Через тиждень після її ухвали, 18 травня 1944 року, почалася акція з депортації 180 тис. кримських татар – фактично стільки їх тоді проживало в Криму. На спецпоселенні опинилися також кримські татари, які воювали на фронті в лавах Червоної армії. За даними Відділу спецпоселень НКВС у листопаді 1944 року в місцях виселення опинилися 193 865 кримських татар, з них – в Узбекистані – 151 136, в Марійській АРСР – 8 597, в Казахській РСР – 4 286, решта була розподілена «для використання на роботах» в областях РРФСР. До місць депортації в радянських центральноазіатських республіках, Казахстані та в РРФСР прибули далеко не всі. Різка зміна кліматичних умов, жахливі побутові умови, психологічні стреси спричинили високу смертність серед кримських татар, а також депортованих з півострова громадян інших національностей [2, с. 177–178].

Наругою над людською і національною гідністю позбавлених Батьківщини кримчан став не тільки факт їх депортації, а й сам характер «обґрунтування» цієї акції. Радянським режимом було використано факти колабораціоністської діяльності окремих кримчан. Таких фактів було не менше серед представників інших народів СРСР, у тому числі російського. Використавши прояви колабораціонізму тоталітарний режим піддав репресіям та депортації увесь кримський народ. Кримчане болісно сприймали репресії й терор ще й тому, що переважна більшість кримських татар не тільки лояльно ставилася до радянської влади, але й чинила активний спротив окупантам. Деякі партизанські загони повністю склалися з кримських татар. До того ж кримські татари, як і все населення Криму жорстоко постраждало від дій окупантів. Сотні людей було розстріляно та закатовано за активний спротив нацистському окупаційному режиму [2, с. 177–178].

Звертаємо увагу на те, що після зняття обмежень в правовому стані більшості представників депортованих народів 15 грудня 1956 року Рада Міністрів УРСР приймає постанову «Про розселення громадян, які раніше проживали в Кримській області». В документі відзначалося: «В зв'язку з труднощами розселення і трудовлаштування в прилеглих до Криму районах кримських татар, німців, греків, болгар, вірменів та інших осіб, що раніше проживали в Кримській обл., а зараз повертаються з значною масою

з місць спеціального поселення, Рада Міністрів Української РСР постановляє:

Визнати недоцільним розселення на території Херсонської, Запорізької, Миколаївської та Одеської областей татар, німців, греків, болгар, вірменів та інших осіб, що раніш проживали в Кримській обл., а зараз повертаються з місць поселення [8, с. 273–274]. У відповідності з зазначеним, Рада Міністрів зобов'язала виконками обласних, міських і районних рад названих областей:

«а) припинити прийом татар, німців, греків, болгар, вірменів та інших осіб, що раніше проживали в Кримській обл., а зараз повертаються з місць поселення і подавати їм необхідну допомогу у виїзді за межі цих областей, а також за межі УРСР.

б) розглянути питання про те, щоб сім'ї колишніх спецпоселенців, які вже проживають в зазначених областях, розселити в інших областях республіки, а також за межами УРСР, вкупі з тими, які ще не повернулися, але мають повернутися» [8, с. 274]. Поряд з цим Рада Міністрів зобов'язала виконками областей (крім Херсонської, Запорізь-

кої, Миколаївської та Одеської), до яких будуть прибувати або будуть направлені по лінії Головного управління організованого набору робітників і переселення при Раді Міністрів УРСР забезпечити зазначені групи громадян трудовлаштуванням в радгоспах, колгоспах, МТС, на виробництві і будовах [8, с. 274]. Така була доля репресованих народів Криму.

Як висновок в публікації підкреслюється, що позитивні кардинальні зміни в етнополітичних та етносоціальних процесах в Криму стали можливими тільки на етапі сучасного українського державотворення.

Висновки. Зазначене дозволяє стверджувати, що проблема кримськотатарського народу, а також етнічних німців й менонітів представляє значний інтерес для усвідомлення етнополітичних та етносоціальних процесів, які відбувалися на Кримському півострові на різних етапах його історії. Особливо треба підкреслити, що зазначена проблематика може бути важливим й перспективним напрямом досліджень істориків, етнологів, лінгвістів та представників інших напрямів наукових знань.

Список літератури:

1. Деннингхаус В. Крым после 1917 / В. Деннингхаус // Немцы России: энциклопедия в 3-х т. : [редкол. : В. Карев (предредкол.) и др.]. М. : «ЭРН», 2004. 747 с. Т. 2 : К–О.
2. Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. К. : Світогляд, 2004. 722 с.
3. Кондратюк Г. Н. Духовная и культурная жизнь в немецких колониях Крымской АССР в 1920-х – 1930-х гг. *Вопросы германской истории* : сб. науч. тр. / отв. ред. С. И. Бобылева. Днепропетровск : РИО ДНУ, 2003. 268 с.
4. Кондратюк Г. Н. Влияние голода на школьное образование немцев Крымской АССР в 1921–1923 гг. *Вопросы германской истории*: сб. науч. тр. / отв. ред. С. И. Бобылева. Днепропетровск : РИО ДНУ, 2004. 208 с.
5. Кондратюк Г. Н. Деятельность учебных заведений Биюк-Онларского и Тельмановского немецких национальных районов Крымской АССР в 1920-х – 1930-х гг. *Вопросы германской истории* : сб. науч. тр. / отв. ред. С. И. Бобылева. Днепропетровск : Пороги, 2007. 410 с.
6. Чеботарева В. Кооперативные союзы «граждан германской расы». *Немцы России*: энциклопедия в 3-х т.: [редкол.: В. Карев (предредкол.) и др.]. М. : «ЭРН», 2004. 747 с. Т. 2: К–О.
7. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). К. : Асоціація «Україно», 1995. 214 с.
8. Чирко Б. В. Німецька національна меншина в Україні: етнополітичні та соціально-економічні процеси в умовах радянської політичної системи (перша половина ХХ століття). К. : АМУ, 2016. 368 с.
9. Чумак В. А. Україна і Крим: спільність історичної долі. К. : АМУ, 2013. 180 с.

Chyrko B.V. TO THE HISTORY OF ETHNOPOLITICAL AND ETHNOSOCIAL PROCESSES IN CRIMEA IN THE CONTEXT OF SOVIET REGIME'S POLICY

Ethnopolitical and ethnosocial processes that took place in Crimea during the different periods of its history are all of particular significance if we explore the state policy in the realm of ethnicity. The article proposed here contains the effort to reconstruct the history of Crimean Tatars as ethnic group along with ethnic Germans and Mennonites in the context of Soviet period. The special attention is paid to the peculiarities of so called “Korenizatzia” (rooting policy) put into practice according to resolutions of the XII Communist Party (Bolsheviks) Congress in April, 1923. In Crimea the rooting policy was shaped down as Tatarization pol-

icy which provided the realization of national, cultural, language needs not only of Crimean Tatars, but also of ethnic Germans, Mennonites and other groups. This policy was treated by the Soviet regime as the most successful method to involve the representatives of various ethnic minorities to the process of Socialism building, what gave to the whole rooting policy the shade of ideologization and politicization. Anyway, there were a number of positive outcomes too. Like in other regions of the USSR there was founded the system of national administrative territorial zoning in Crimea (Crimean Tatar, German and other national zones and village "soviets" (councils)); special system of educational and cultural establishments (schools, colleges, technical schools, museums and libraries) was under construction as well. The special place in the article is given to the revealing the truth about repressive actions of Soviet regime under the conditions when Stalin's totalitarianism was formed finally. The author concentrates his attention on the problems of peoples of Crimea which became later the sacrifices of repressions, namely Crimean Tatars, ethnic Germans and representatives of other national groups living on the territory of peninsula. Author underlines the definite genocide character of these repressions. He focuses attention on the thesis that crucial positive changes in ethnopolitical and ethnosocial processes in Crimea have been provided only under the conditions of modern Ukrainian state building, unfortunately rudely interrupted by the lawless actions made in Crimea by Putin's regime in early 2014.

Key words: Crimean Tatars, ethnic Germans, Mennonites, state ethnic policy, Soviet power, rooting policy, deportations, repressions, genocide.